

En framtid för 1800-talets Stockholm?

Storstadens framväxt under industrialismen. Aktuella bevarande- och saneringsproblem.

I Europarådets serie av symposier med anledning av Byggnadsårssåret anordnades i Berlin i april 1976 ett med rubriken "Big European cities and change — a future for their past?". Där togs fem städer fram som jämförelseobjekt: Berlin, Paris, Wien, Barcelona, Stockholm. Marianne Råberg var svensk rapportör. Hennes bidrag återges här i svensk version.

Stockholm vid 1800-talets mitt

I jämförelse med kontinentens huvudstäder var Stockholm vid 1800-talets mitt en mycket liten stad. Först 1857 nådde befolkningsantalet upp till 100 000. Staden hade vid denna tid inte genomgått några större förändringar sedan 1700-talet. Mycket få nya byggnader hade uppförts under 1800-talets första hälft och den gamla bebyggelsen hade blivit alltmer försliten och förslummad. Stränderna var oordnade och de hygieniska förhållandena i staden skrämmande dåliga. Stockholm var dessutom under de långa vintrarna en mycket isolerad stad, kommunikationerna med omvärlden före järnvägens ankomst på 1860-talet var beroende av isfritt vatten.

Industrialiseringen slog förhållandevis sent igenom i Sverige. Ännu 1850 fanns t ex bara omkring 3 500 industriarbetare i Stockholm. Utvecklingen skulle emellertid gå snabbt under 1800-talets andra hälft. Stockholm blev Sveriges ledande industristad. Befolkningen tredubblades på något över 40 år och uppgick till omkring 300 000 vid sekelskiftet 1900. Staden kom under denna tid att genomgå en genomgripande omvandling och expansion.

En av huvudförutsättningarna för denna metamorfos var givetvis den starka folkökningen. De nya industrierna lockade arbetskraft från landsorten. Invandringen blev påskyndad av de samtida miserabla förhållandena på landsbygden med ett starkt växande jordbruksproletariat — samma förhållande som förorsakade den stora emigrationen från Sverige.

Till en början fanns inga bostäder för de nyinflyttade människoskarorna. Många fick inhysas i förfallna stugor och skjul, i tillfälliga förläggningar och ibland fick man t o m bo i det fria. Trångboddheten och de miserabla boendeförhållandena som då rådde har vi idag mycket svårt att föreställa oss. Bostadsbristen och den dåliga miljön i huvudstaden tycktes emellertid ej avskräcka invandrarna som kom i allt större skaror.

Redan under 1850-talet pågick en livlig debatt — inspirerad från England — om den dåliga miljön i huvudstaden. Mortaliteten var extremt hög — högre än i storstäderna på kontinenten. Man pekade på vattenföroreningarna, den förestade luften och den växande stadens allmänna hälsovådlighet och också på de ökande sociala missförhållandena.

Att det behövdes krafttag från myndigheternas sida för att förbättra levnadsvillkoren i staden stod alltmer klart. Stora och väsentliga insatser skulle också göras under den närmaste tiden. Vattenledning började anläggas 1861, några år senare började man också bygga ut avloppssystemet. Ett gasverk anlades redan under 1850-talet och möjliggjorde en förbättrad gatubelysning. Sjukhusbyggnaderna kom igång och fattigvården organiserades. Kommunalreformen 1863 gav staden självstyrelse genom stadsfullmäktigeinstitutionen.

När man debatterade de hygieniska och sociala missförhållandena i huvudstaden var det främst förhållandena i Gamla stan — Stockholms medeltida stadskärna — man angrep. Många ansåg att det enda sättet att få bukt med problemen var en total ombyggnad av stadsdelen. Nya breda gator som gav ljus och luft skulle ersätta de trånga gränderna.

Planer framlades också för en sådan totalsanering — planer som lyckligtvis inte genomfördes. Men denna stadsplanedebatt bidrog kanske till insikten om att man också måste planera för de övriga delarna av staden — särskilt med tanke på den stora befolkningsökningen.

*Billmark, Panorama över Stockholm.
Färglitografi omkr. 1866*

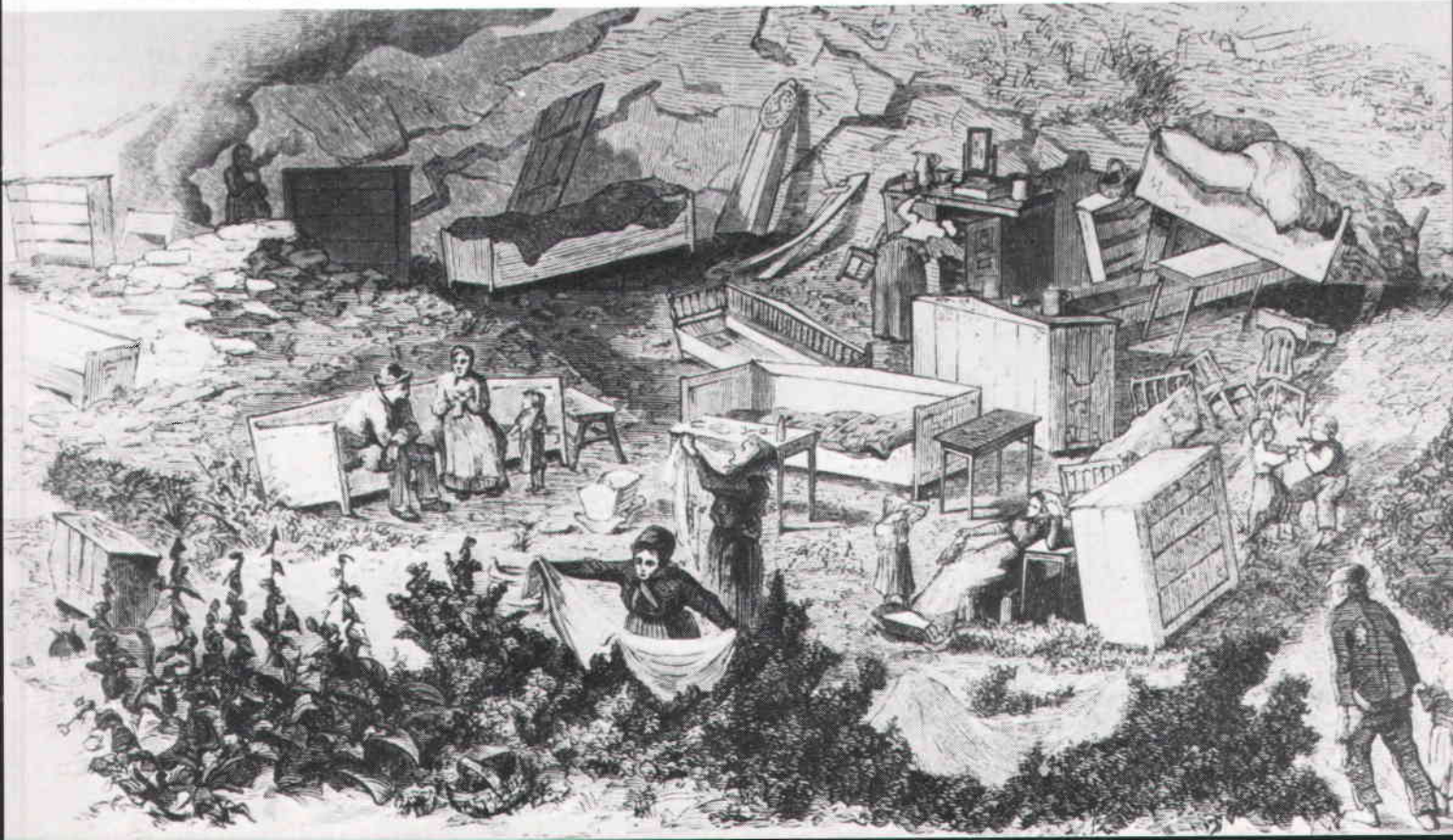

Nya stadsplaner

1863 begärde överståthållaren att staden skulle låta utarbета "en till framtida efterföljd uppjord och fastställd fullständig plan" över Stockholm. Gamla stan skulle emellertid undantagas, då en reglering i denna stadsdel skulle medföra alltför stora ekonomiska konsekvenser för staden.

1866 lade en kommitté med stadsfullmäktigeledamoten och juristen Albert Lindhagen som ordförande fram ett stadsplaneförslag för hela staden som kom att bilda utgångspunkten för de senare fastställda och genomförda regleringarna. Förslaget var klart inspirerat av de europeiska storstädernas regleringsplaner, som t ex Haussmans Parisplaner. Också den livliga finska stadsplaneringen var idégivande. Planutformningen styrdes givetvis av det befintliga rätvinkliga gatunätet, som i en stor del av nuvarande innerstaden utanför Gamla stan i huvudsak var utlagt redan under 1600-talet. Rutnätet utökades fram till stadsgränsen. Kommunikationerna mellan stadsdelarna skulle ske genom breda gatustråk; ett system av trädplanterade boulevarder ofta utgående från cirkulära platser, planerades. Särskilt kan man lägga märke till den stora trafikådern från

Bostadsnöd på Tyskbagarbergen sommaren 1873. Trästick

västligaste Kungsholmen genom Norrmalm och snett genom bebyggelsen fram till Östermalms östligaste del. Genom ett redan tätt bebyggt område planerades en rak trafikled — Birger Jarlsgatan — också avsedd att sanera det osunda området kring rännilen. På Södermalm föreslogs en helt ny halvcirkelformad boulevard — Ringvägen. Planens ståtligaste inslag var den mer än 70 meter breda avenyen, som från en plats mitt för slottet norrut ledde fram till Brunnsviken—Sveavägen, Stockholms Champs-Élysées. Nya salutorg planerades med goda förbindelser till järnvägen och hamnarna. Längs kajerna föreslogs breda planterade strandgator. Stadens svårbebyggda höjdparter sparades ut som rymliga parker.

Det skulle dröja mer än ett decennium innan regleringsplaner för hela staden blev fastställda. Med undantag av vissa delstadsplaner blev — efter segslitna diskussioner och många omarbetningar — planer för Norrmalm och Östermalm fastställda 1879 och för Södermalm och Kungsholmen 1880. Den storslagenhet som de ursprungliga planerna uppvisade var till vissa delar nu borta, oftast av ekonomiska skäl och av hänsyn till genomförandevårigheter. Framför allt vågade man sig inte på för stora regleringar inom de redan tätt med stenhus bebyggda områdena. Det genomgående östvästliga trafikstråket mellan Traneberg och Karlaplan fanns inte längre med. Den senare framdragna Kungsgatan är en rest av detta projekt. Birger Jarlsgatans sträckning förändrades. Sveavägen — ett av huvudmotiven i Lindhagens plan — fördes ej ned genom de nedre delarna av Norrmalm och fick i de kvarvarande delarna en betydligt minskad bredd.

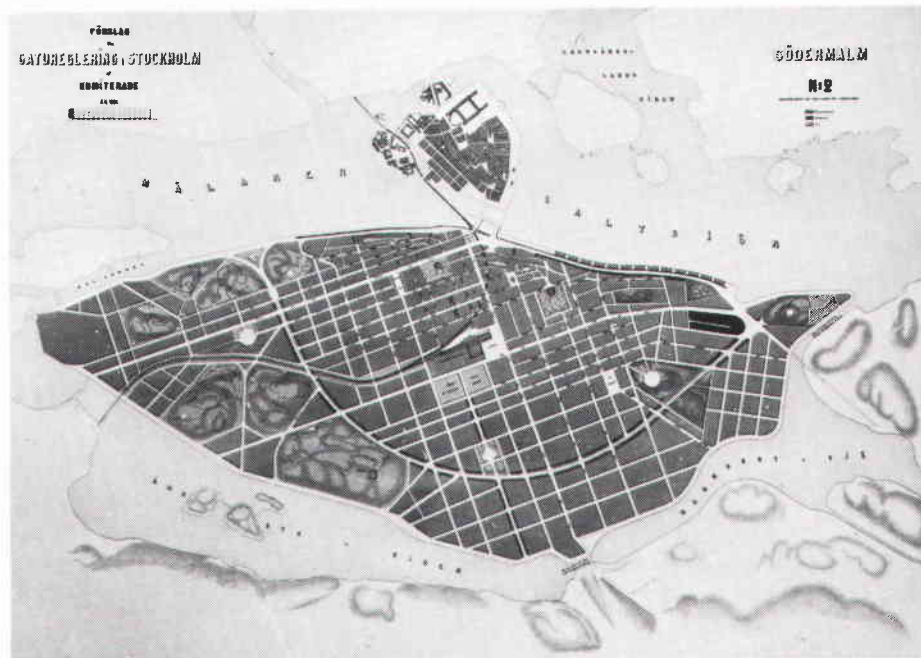
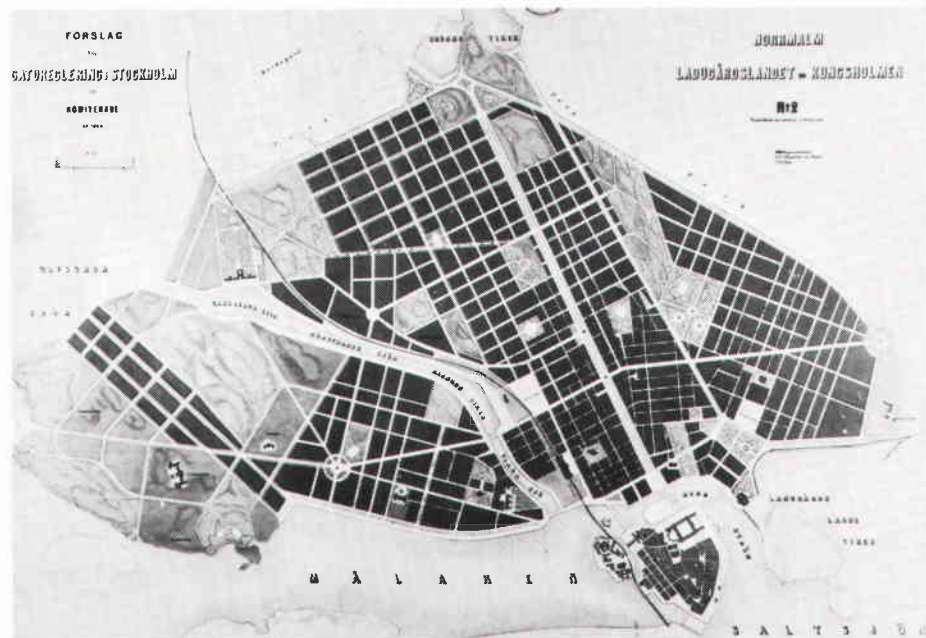
Omfattande gatubyggnadsarbeten sattes nu igång. På flera håll reglerades gatorna också i profil. På de stora gatorna ersattes den gamla fältstenen med huggen gatsten. Ett stort problem utgjorde trafikföringen inom Södermalm med dess höga bergsparter. För att klara förbindelserna mellan kajerna och det inre Södermalm diskuterades tunnlar och olika utformningar av nedsprängda uppfartsvägar. För persontrafiken byggdes hissar, mest bekant är Katarinahissen från 1883. Kajer anlades och stensattes.

Bostadsbyggandet 1870—1910

Det var alltså ett skriande behov av bostäder man nu skulle försöka avhjälpa. Genom de fastställda planerna hade grundförutsättningen för bebyggelseutvecklingen klarlagts. Enligt det rådande liberalistiska synsättet var emellertid bostadsförsörjningen inte samhällets sak. Bostadsnöden öppnade en ny och ofta lukrativ marknad för kapitalinvestering, bostadsbyggandet. Även utan större eget kapital kunde man nu spekulera i bostäder, hypoteksinstitut hade inrättats redan under 1860-talet.

Birger Jarlsgatan stensättes 1898

Lindhagenkommitténs stadsplaneförslag 1866

Bostadsbyggandet hade börjat intensifieras under 1870-talet och kulminerade under 1880-talet då över 2 000 nya bostadshus uppfördes — fler än vad som ditintills byggts under hela 1800-talet. Efter en nedgång omkring 1890 ökade byggandet igen för att nå en ny höjdpunkt under 1900-talets första år.

Under 1880-talet spred sig bostadsbebyggelsen snabbt över de nyplanerade områdena på Östermalm, på Norrmalm ännu främst söder om Odengatan, på Kungsholmen i första hand längs Fleminggatan och mera spritt på Södermalm. De östra delarna av Östermalm utbyggdes och Strandvägen färdigbyggdes under 1890-talet. Under de första åren efter sekelskiftet byggde man framför allt ut området norr om Odengatan och Birkastaden. Under hela tiden pågick bygg-

Odengatan 1906

nadsverksamhet på skilda håll över hela området — där lämpliga tomter fanns. Omfattande om- och tillbyggnader av äldre bebyggelse skedde också. Rivning av äldre bebyggelse blev allt vanligare. Stadsmiljöer av den typ som ännu bevarats i vissa reservat på Södermalm — blandade låga trä- och stenhus omgivna av täppor och plank — försvann alltmer. Genom att nyexploateringen var beroende av enskilda fastighetsinnehav och initiativ, gav stadsmiljön på många håll ett splittrat och ofärdigt intryck under långa tider — inom samma kvarter stod stora nya hyreskaserner med höga brandgavlar sida vid sida med äldre kåkbebyggelse.

Karlbergsvägen 1900

Den typ av byggnader som nu uppfördes — stora hyreshus för anonyma hyresgäster — var också något förhållandevis nytt i Stockholm även om föregångare hade börjat dyka upp under decennierna kring 1800-talets mitt. I det tidigare hantverkarsamhället hade ofta verksamheten bedrivits inom den egna fastigheten. I och med industrialismen skildes nu arbetsplats och bostad åt.

Olika samhällsklasser kom alltmer att välja skilda områden för sin bosättning. De mer välsituerade föredrog de norra och framför allt de östra delarna av staden. Bebyggelsen på Östermalm kom också ofta att få en mer anspråksfull utformning än den i övriga stadsdelar. Speciellt gällde detta naturligtvis husen längs de nya boulevarderna och i alldeles särskild grad Strandvägen. Norr om Humlegården planerades redan på 1870-talet ett område med stora och påkostade enfamiljshus, den s k Villastaden.

De största industrierna kom i huvudsak att förläggas till Södermalm och Kungsholmen, vilket medförde att dessa stadsdelar i högre grad än de andra kom att bebos av industriarbetare. Dessa hade dock ofta till en början inte möjlighet att bosätta sig i de nyuppförda hyreshusen utan fick söka sig bostäder i den gamla förfallna kåkbebyggelsen. I viss utsträckning uppfördes också rena arbetarbostadshus.

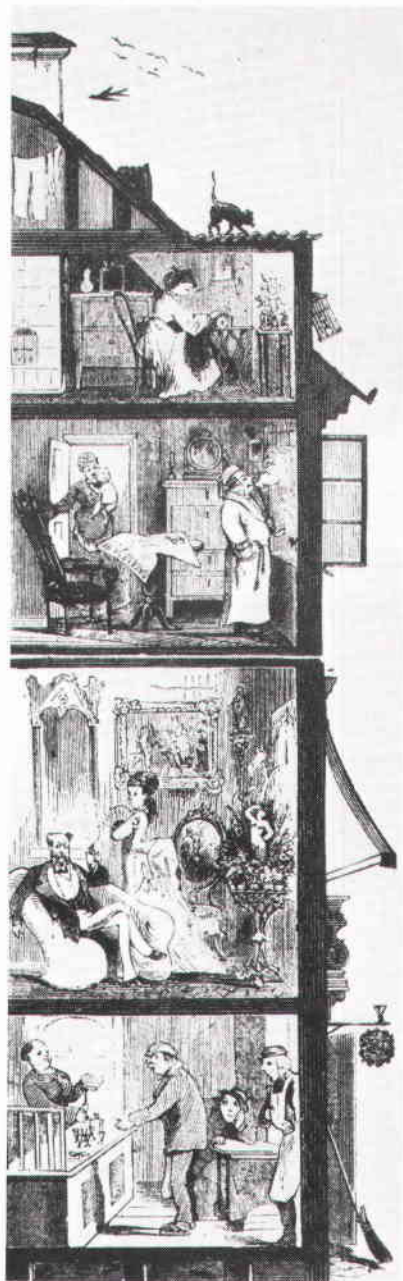
Men trots den ökande bostadssegregationen var den sociala differentieringen inom samma fastighet påtaglig. Gathusens stora våningar 1 och 2 tr upp hyrdes ofta ut till bättre bemedlade medan gårdshusen och de mindre lägenheterna i de övre etagerna beboddes av familjer från en helt annan samhällsklass.

Den nya bebyggelsens utformning reglerades av generella stadganden i 1874 års byggnadsstadga för rikets städer och den två år senare utarbetade lokala byggnadsordningen för Stockholm.

Bebyggelsens höjd skulle anpassas till gatans bredd. Inom de nyplanerade stadsdelarna skulle gatubredden minst vara 18 meter och husen invid dessa gator fick ha en höjd av något över 20 meter upp till taklisten. Högst fem våningar tilläts. Husen skulle uppföras i gatulinjén, men efter särskilt tillstånd kunde förgårdar tillåtas om de inhägnades. Hörnen på byggnader belägna i gatukorsningar skulle vara avskurna eller avrundade. Inom de nya stadsdelarna skulle gårdsytan minst vara hälften så stor som den bebyggda ytan. För hörnhusen var det tillräckligt med en tredjedel. Inom de redan bebyggda områdena tilläts ett tätare byggande.

Byggena genomfördes i många fall snabbt, slarvigt och ibland också tekniskt oskickligt. Sedan man 1864 i Sverige infört näringsfrihet kunde vem som helst kalla sig byggmästare och för den plötsliga bygghausen fanns givetvis inte utbildad arbetskraft — på alla nivåer — i tillräcklig utsträckning. Man började tala om skandalbyggen och för att råda bot för detta infördes 1888 krav på vissa kvalifikationer för ansvarig byggmästare.

Stockholmshus i genomskärning. Trästick ur Kasper 24 april 1875

För de ordinära bostadshusen anlätades oftast inte arkitekter annat än för fasadutformningen — ibland inte ens det. De relativt få utbildade svenska arkitekterna visade ibland ett visst förakt för att rita vanliga bostadshus. Det fanns dock vissa arkitekter med en mycket omfattande verksamhet inom detta område.

Man lade stor vikt vid fasadutformningen. 1870- och 80-talen var ännu stileklecticismens tid och särskilt den italienska renässansen fick tjäna som inspirationskälla. Förebilder hämtades ofta från kontinentens hyreshus — Berlins inte minst. Mönsterböcker, arkitektur- och byggnadstidskrifter spred snabbt vad som var modernt. Man sökte efterlikna de äkta stenasaderna i puts och ornamenten i gips och zink beställdes ofta färdiga från fabrik. Under 1880-talet blev fasaderna alltmer överrikt dekorerade. Exempel på sådana byggnader finns t ex vid Valhallavägen.

Valhallavägen 1889

När två byggnader samtidigt byggdes invid varandra av samme byggmästare förekom det ofta att samma fasadritning användes, ibland spegelvänd för att ge ett mer storslaget intryck. Inte sällan förekom kompositioner av flera byggnader i rad, där mitthuset fick en särskilt ståtlig utformning. Denna "palatsarkitektur" var särskilt vanlig omkring 1890 och har avsatt enorma komplex t ex vid Strandvägen och kring korsningen Kungsgatan—Vasagatan.

Under 1880-talets andra hälft började den överrika putsarkitekturen som man kallade "Ladugårdslandsstilen" alltmer kritiseras och man började propagera för att använda äkta material i fasaderna. Oputsade tegelfasader ibland med rik mönstermurning blev nu allt vanligare. De riktigt påkostade husen fick äkta stenfasader. Många 1890-talsfastigheter putsades med grov spritputs. Torn och burspråk blev allt vanligare, särskilt i hörnfastigheterna. Efter sekelskiftet då bostadsbyggandet åter tog fart ändrade byggnaderna på nytt karaktär. Fasaderna utmärktes ofta av utbyggda burspråk genom flera våningar. Den släta putsen var avfärgad i ljusa färger. De nu fåtaligare ornamenten uppvisar ibland rena jugendformer men också fritt tolkade stildrag från barock och rokoko.

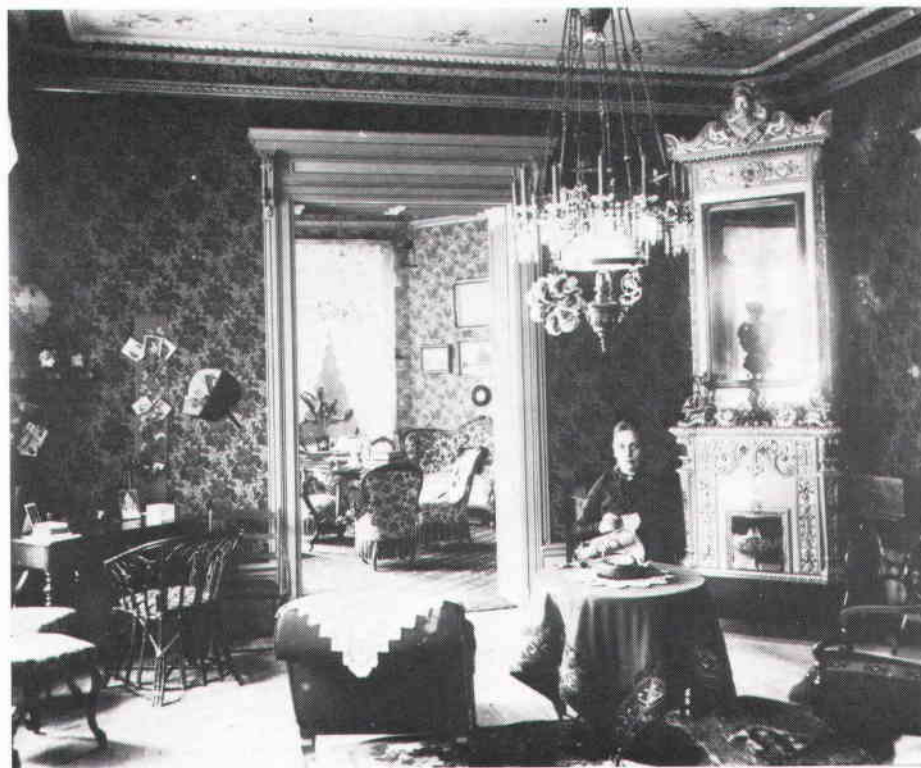

*Arkitekt I. G. Clasons praktfulla
Bünsowska huset, Strandvägen
29—33, fick 1886—88 denna bakgård*

Lika rikt utsmyckade som gatufasaderna var, lika fattiga på dekor var gårdsfasaderna, som oftast bara slätputsades och sällan kostades på någon ritning. Ofta var tomtmarken utnyttjad så långt byggnadsstadgan medgav med gårdshus och flyglar i olika formationer. Den stenlagda gården hade ofta karaktären av ren bakgård med avträden, tvättstuga, vattenpost, piskställning o s v och var knappast heller avsedd för rekreation eller lek. Varje fastighet var en sluten enhet för sig.

Lägenheterna i det tidiga 1800-talets bostadsproduktion var oftast relativt stora. På ett kök gick i genomsnitt mer än 4 rum. Allt mindre lägenheter byggdes från 1870-talets slut och i bostadsproduktionen under 1880-talets förra hälft dominerar en- och tvårummarna. Under 1890-talet ökar den genomsnittliga lägenhetsstorleken igen.

Inom varje fastighet var emellertid i allmänhet lägenhetsstorlekarna differentierade. En och ibland två trappor upp i gathuset inreddes ofta stora lägenheter. I de övre våningarna, åtminstone innan hissen introducerades, och framför allt i gårdshusen dominerade smålägenheterna.

*Rosalie Strindberg i vardagsrummet,
Nybrogatan 68. Foto 1891*

I de större lägenheterna låg ofta salong, matsal, herrum och ibland sängkammare i fil mot gatan medan kök, tjänarrum och barnkammare inrymdes i en flygel mot gården. Dessa våningar var i allmänhet rikt inredda, matsalen i renässans med höga paneler, salongen i rokokostil o s v. Rikt utformade taklister och takrosetter i gips liksom en högklassig snickeriinredning förekom ofta. Mot seklets slut kunde vissa snickeridetaljter som fönster, dörrar och sockelpaneler beställas färdiga från fabrik.

Lägenheterna uppvärmdes av kakelugnar som köptes färdiga från fabrik. De fanns i många prisklasser och utförande, från enkla runda vita till stora fantasifulla pjäser i olika stilar och färger.

I köken var ofta vatten och avlopp indraget. Maten lagades på vedspis.

Badrum saknades ofta liksom WC. Avträden var oftast anordnade på bakgårdarna, ibland på vinden eller i trappuppgången. I bättre utrustade lägenheter inreddes torrklosetter inne i lägenheten.

Vid 1890-talets slut installerades de första hissarna, till en början bara i mer anspråksfulla hus. Det medförde att man också i de övre våningarna inredde större lägenheter.

Övrig bebyggelse

Hittills har bara bostadsbebyggelsen berörts. Byggrushen var ju en följd av den ökande industrialiseringen, och självfallet fordrade också de nya stora industrierna byggnader för sin verksamhet. Många gånger är de stora industribyggnadskomplex som nu byggdes också av stort arkitekturhistoriskt värde. I Stockholm är det särskilt bryggerierna — ofta enorma tegelborgar — som givits en markant och självmedveten placering i stadsbilden.

Under 1800-talets slut och tiden närmast efter sekelskiftet uppfördes i Stockholm också många monumentala byggnader för institutioner av olika slag, för näringsliv och bankväsende, teatrar, skolor o s v. Många av dem är koncentrerade till nedre Norrmalm och trakten kring Norrström och har bidragit till att påtagligt förändra stadsbilden i dessa partier. Många är märkesbyggnader i vår arkitekturhistoria och de flesta fyller ännu en funktion — inte sällan den ursprungliga. Inom nedre Norrmalm som i allt högre grad under 1800-talets andra hälft övertagit cityfunktionerna från Gamla stan uppfördes fr o m sekelskiftet knappast längre några rena bostadshus.

Förändringar i innerstaden under 1900-talet

De tidiga 1900-talskvarteren av t ex Birkastadens typ var i princip de sista exemplen på den bebyggelse som fått sin utformning bestämd av 1800-talets planer och byggnadsbestämmelser. 1907 antogs en ny stadsplanlag som gav möj-

lighet att införa speciella byggnadsbestämmelser i stadsplan. Under 1910- och 20-talen fortsatte punktvis utbyggnaden inom innerstadens rutnät som i huvudsak nu blev fullbyggt.

Men helt nya vindar hade nu börjat blåsa. Stadsplaner för vissa tidigare obebbyggda områden i innerstaden — varav flera höjdområden i 1800-talsplanerna avsatta som park — som framlades under denna tid visade att en helt ny stadsbyggnadsideologi, influerad av Camillo Sitte, nu trängt igenom. Man eftersträvade en terränganpassad stadsbild med svängda gator och låga hus. Reaktionen mot de tidigare hårdexploaterade tomterna och framför allt gårdsmiljöerna tog sig under 1920-talet uttryck i byggandet av "storgårdskvarter" med en för fastigheterna gemensam stor planerad gårdsplan. Under 1930-talet accelererade motviljan mot den kompakta stenstaden. De nya funktionalistiska visionärerna hade inte mycket till övers för denna typ av bebyggelse. Bakom deras kritik låg

Riddargatan österut från Grevgatan
1973

skilda motiv, främst anfördes bostadshygieniska och bostadssociala. Man ville göra rent hus med denna bebyggelseform, riva och ersätta den med smala lamellhus, där solen nådde fram till alla lägenheter.

Ett intensivt kommunalt planeringsarbete under 1930- och 40-talen blev följden av dessa tankegångar. I huvudsak blev hela 1800-talets stadsplan överarbetad kvarter för kvarter för totalsanering. Planerna innebar visserligen ett påtagligt kompromissande med idealen och hade kanske mer likhet med tjugotalets storgårdskvarter.

Gårdshus tilläts ofta inte längre och för att ersätta den förlorade byggnadsrätten fick gatuhusen en större bredd och höjd än tidigare. Det var också vanligt att planerna innehöll gatubreddningar.

Så särskilt mycket blev emellertid inte genomfört. Punktvis och tyvärr mycket splittrat har genom åren ny bebyggelse uppförts efter dessa planer. Få av de gamla kvarteren är helt orörda av nybyggnader. Ofta är det hörnhusen som har bytts ut beroende på dessa fastigheters förmånligare byggnadsrätt. Genomförandet har ofta inneburit att gatulinjerna splittrats genom indragna hus efter de nya planerna. Bebyggelsen har inte anpassats till den omgivande bebyggelsen, eftersom man föreställt sig att planerna successivt skulle genomföras. Denna punktsaneringsverksamhet har pågått intill våra dagar.

En hel del hus moderniserades också. Hyresreglering och byggnadsförbud

Stureplan 1904

inom vissa områden kom så småningom att förlama också denna verksamhet och många av de äldre byggnaderna kom på grund av bristande underhåll alltmer att förfalla och förslummas.

Fasadrenoveringar skedde emellertid i inte obetydlig utsträckning. Ofta visade man därvid föga förståelse för ursprungsfasadens arkitektoniska karaktär. Framst var det de rika putsfasaderna från 1880-talet som "hyvlades", ibland anfördes till och med estetiska skäl för detta.

Under efterkrigstiden kom det kommunala engagemanget att koncentreras på andra stadsbyggnadsproblem än innerstadens bostadsområden. Utbyggnaden av nya förorter och cityfrågan kom att ta i anspråk de resurser som fanns. Citybeslutet 1946 innebar att en genomgripande omdaning av ett centralt parti i Stockholm inleddes. Under 1960-talet antogs nya omfattande cityregleringsplaner. En betydande del av nedre Norrmalms äldre bebyggelse skulle få lämna plats för ett modernt effektivt arbetsområde i city. Omdaning som nu är i sitt slutskede innebär att möjligheten att kunna uppleva en viktig del av Stockholms stadsbyggnadshistoria i verkligheten har gått förlorad.

För det kvarvarande cityområdet är idag målsättningen en helt annan. Nyligen har framlagts en ny plan, City 75. Sanering i stora enheter skall inte drivas längre, området för cityaktiviteter har krympt. Stor kulturhistorisk och stadsbildsmässig hänsyn skall visas den bebyggelse som ännu finns kvar.

Ny saneringspolitik

Rivningarna ökade under 1960-talet också inom innerstadens bostadsområden och protesterna häremot blev allt högljuddare. Kvaliteterna och den omväxlande miljön i de tidigare föraktade bostadskvarteren från 1800-talet och det tidiga 1900-talet började alltmer att uppskattas, kanske också som en kontrast till de allt storskaligare och sterilare förorterna.

Samtidigt började man på ansvarigt bostadspolitiskt håll tänka om. Om också befolkningen i de stora städernas gamla och omoderna bostadsområden skulle få del av ökningen av den allmänna bostadsstandarden inom rimlig tid kunde man inte längre vänta på en totalsanering enligt 1930- och 40-talens modell. Resurser till ett sådant jätteföretag fanns inte. Med den förnyelsetakt som dittills rått skulle det i Stockholm ta minst 75 år innan de omoderna fastigheterna i innerstaden skulle ha bytts ut mot moderna. Den enda möjligheten syntes vara att istället satsa på upprustning och ombyggnad av den befintliga bebyggelsen.

De politiska resultaten av detta blev att Sverige år 1974 fick en bostadssaneringslag, som bl a innebär att varje bostadslägenhet inom flerfamiljshus skall uppfylla en "lägsta godtagbar standard", att reglerna för den statliga bostadslånegivningen förändrades i syfte att stimulera ombyggnad och renovering av äldre fastigheter och att standard- och normkrav också anpassades till ombyggnadsverksamheten.

För planering och genomförande av den nya saneringspolitiken skall kommunerna svara. I Sverige har vi ett i jämförelse med Europa i övrigt starkt kommunalt självstyre med bl a planläggningsmonopol.

I Stockholms kommun framlades 1974 ett principprogram och 1975 ett handlingsprogram för saneringsverksamheten. Kommunen uppvisar nu en från tidigare decennier helt väsensskild målsättning i och med att man betonar att den gamla stadsstrukturen skall bevaras. Kulturhistoriska och stadsbildsmässiga aspekter anförs även som skäl för denna inriktning av förnyelsen. De ca 40 000 lägenheter i Stockholm som inte uppfyller de nya lagfästa kraven på bostadsstandard skall enligt kommunens målsättning moderniseras inom det närmaste decenniet.

Verksamheten skall styras av årligen reviderade femårsprogram för bostadsaneringen. Plan- och programarbetet bedrivs i vissa fall i områdesplanens form — ett exempel härpå är planen för Birkastaden. Till största delen sker arbetet kvarter för kvarter. De olika kommunala förvaltningar som berörs av saneringsverksamheten utarbetar i samråd ett översiktligt saneringsprogram — "paketbesked" — som bl a är avsett att ligga till grund för upprättandet av saneringsavtal med berörda fastighetsägare. Denna senare verksamhet har nu pågått omkring ett år och ca 40 kvarter har bearbetats på detta sätt. Någon erfarenhet av genomförande efter dessa program har vi knappast ännu.

Självfallet är inte genomförandet av den nya saneringspolitiken problemfri. Hushållssammansättningen i innerstaden uppvisar en påfallande hög procent enpersonshushåll. Pensionärernas andel av befolkningen ökar. En påtaglig utglesning och ett vikande barnantal har medfört att underlaget för skolor och service inom vissa stadsdelar har minskat kraftigt.

Kommunen vill med en medveten politik bryta denna tendens. Målsättningen är att få till stånd en så normal hushållsfördelning som möjligt i innerstaden. Detta vill man uppnå genom att omskapa innerstaden till en fullgod miljö för barnfamiljer dels genom gårdssaneringar och trafiksaneringar, men främst genom att söka driva fram en kraftigt ändrad lägenhetssammansättning. Ett av de allra största problemen för saneringen av innerstaden är det höga antalet smålägenheter, inte mindre än 92 % av de omoderna lägenheterna är på 2 rum och kök och mindre — lägenheter som med dagens standardmått inte är lämpliga för barnfamiljer.

Man har beslutat att i samband med saneringen söka ändra lägenhetsfördelningen mot målsättningen 25 % lägenheter större än 3 rum och kök, 50 % 3 rum och kök och 25 % mindre lägenheter. För att genomföra detta erfordras i de flesta fall genomgripande invändiga ombyggnader. Lägenhetsantalet minskar därmed påtagligt och många av de gamla hyresgästerna kan inte flytta tillbaka till sin gamla lägenhet. En mycket livlig debatt förs i Stockholm om denna lägenhetsfördelningsnorm.

Ett annat problem som hänger samman med rätten och möjligheten att återflytta till sin gamla lägenhet är de ökade hyrorna som blir följderna av saneringen. I Stockholm tillämpas nu en form av bruksvärdeshyra som inte är avhängig av produktionskostnaderna. De ombyggda lägenheterna blir ofta lika dyra som de i nyproduktionen. En del av de höga nya hyrorna kan för vissa befolkningsskategorier täckas av statliga och kommunala bostadsbidrag. Självfallet är problemen i samband med förnyelsen många.

Kulturminnesvårdens roll i bostadssaneringsverksamheten.

I Stockholm har kommunen i stadsmuseet ett eget organ som ansvarar för kulturminnesvården. Förutsättningarna för att bedriva en genomtänkt kulturminnesvård är nu helt andra än tidigare. De kommunala besluten om inriktningen av innerstadens sanering är givetvis av mycket stor betydelse. Dessutom är exploateringstrycket från de kommersiella intressena, kontor och varuhus ej längre så stort som tidigare. Området för citybebyggelse har krympt i de nu framlagda planerna. Tidigare beslutade gatubreddningar skall ofta återföras och i huvudsak planeras inte längre några nya stora trafikleder genom innerstadens bebyggda delar.

Även om den nya situationen ter sig ljus för de kulturminnesvårdande in-

tressena, ställer den också stora krav på oss. Det är givetvis inte meningen att varje byggnad i innerstaden skall bevaras. Utrymme måste självfallet finnas för en kontinuerlig förnyelse. Men den gamla karaktären och strukturen skall bibehållas. Det blir då särskilt viktigt att förnyelsen sker på rätt ställe och på rätt sätt.

Vilka är då våra rent kulturhistoriska målsättningar? Rent allmänt menar vi att det är väsentligt att de viktigaste dragen i Stockholms plan- och bebyggelsehistoria skall kunna förstås och upplevas i dagens stadsmiljö. Att bevara vittnesbörden från industrialismens stadsbyggande är givetvis lika angeläget som att bevara bebyggelse från tidigare epoker.

Vår arkitekturhistoria kan knappast förstås om inte den märkliga utvecklingen under 1800-talets sista decennier illustreras med verkliga byggnader. Ofta kan också socialhistoriska motiv anföras som grund för ett bevarande. Hur det samhälle som industrialismen skapade såg ut, hur man bodde och verkade, är viktigt att kunna uppleva i verkligheten.

Men enbart vetenskapliga argument kan ju inte motivera ett bevarande av den stora massan av byggnader. Självfallet måste man vid ställningstagande till vilken bebyggelse som bör bevaras, ta stor hänsyn till stadsmiljön som helhet. Bevarade helgutna miljöer från samma tid har givetvis hög prioritet. Respekten för den historiska kontinuiteten innebär också ett accepterande av det i Stockholm typiska utbyggnadssättet med en ofta tidsmässigt heterogen bebyggelse inom samma kvarter. I förberedelsearbetet för den svenska riksplanen har hela Stockholms innerstad klassificerats som område av kulturhistoriskt riksintresse. Att avgränsa speciella bevaringsområden inom stenstaden finner vi däremot inte alltid vara den bästa lösningen. Innerstaden som helhet måste planeras med antikvarisk omsorg.

Till detta kommer — och inte minst — sociala skäl för att bevara stadsmiljöerna. Allt oftare har omvitnats hur mycket det betyder för den enskilda människan att känna förankring i en välbekant miljö.

Vi måste grunda våra kulturhistoriska bedömningar på ett tillräckligt kunskapsunderlag. Vi försöker initiera stadsbyggnadshistoriska forskningsarbeten och studier. Grundunderlaget för kunskapen om bebyggelsen får vi genom systematiska inventeringar, varvid historiska data vaskas fram ur arkiven och byggnaderna beskrivs hus för hus. Också interiörerna inventeras. Dessa arbeten som igångsattes 1973 omfattar nu något mer än halva innerstaden och publiceras i sammandrag områdesvis. Att analysera denna nya kunskap på olika sätt och sätta in den i sitt historiska sammanhang är en angelägen uppgift.

Inventeringarna utgör grundvalen för de kulturhistoriska värderingar som måste göras för att de instrument i bevarandesyfte vi förfogar över skall kunna tillämpas — byggnadsminneslagstiftningen, planläggningen (speciella planbe-

*Hörnhuset Birger Jarls gatan—
Smålandsgatan, 1896*

stämmelser rörande den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen), tillämpningen av rivningsförbud och fördelningen av kulturhistoriskt motiverade ökade statliga lån. Självklart är det angeläget att de kulturhistoriska värderingarna motiveras med klara argument.

Men detta är bara första steget. Denna byggnadshistoriska kunskap och första värdering bör föreligga när planarbetet för ett område igångsätts. Vi ser det som utomordentligt angeläget att de kulturhistoriska aspekterna vägs in på ett så tidigt stadium som möjligt. Projekteringsarbetet för t ex en ny områdesplan i innerstaden sker ofta i arbetsgrupper där numera också företrädare för kulturminnesvården deltar. I detta arbete analyseras bl a konfliktpunkterna mellan kulturhistoriska krav och planintentioner, möjliga användningsätt för bebyggelsen och fastighetsekonomiska konsekvenser av bevarandet i jämförelse med rivning—nybyggnad. Det intensiva arbetet med de kvartersvisa saneringsprogrammen som ovan berörts tillgår i princip på samma sätt.

Ett nära samarbete med de planerande och fastighetsförvaltande organen är sålunda nödvändigt för att den kulturhistoriska kunskapen skall kunna nyttiggöras när den behövs, nämligen i ett tidigt skede, innan planeringen gått för långt. Det är också viktigt att sprida denna kunskap till beslutsfattare och allmänhet för att öka förståelse för motiven bakom önskemålen om bevarande.

Självklart är inte denna verksamhet problemfri. För bevarandesträvandena är i första hand kanske de ekonomiska problemen för närvarande de största. Ännu har ingen entydig bild över om det är billigare att bevara och rusta än att riva och bygga nytt. Många gånger är de kulturhistoriskt välbevarade byggnaderna också de som i största utsträckning försumrats under decennier och alltså erfordrar stora åtgärder. För ekonomiska överväganden har det statliga lånesystemet en nyckelroll. I Sverige finns idag möjligheter till ett utökat låneunderlag om de kulturhistoriska eller miljömässiga skälen att bevara husen är starka. För särskilt värdefulla hus — i byggnadsminnesklass — finns möjligheter till ränte- och amorteringsfria tillägglån.

Ett annat bekymmersamt problem är den inom vissa områden dåliga grundläggningen som ibland kan medföra att en dyrbar grundförstärkning erfordras i samband med upprustningen.

Sedan 1974 har byggnadsnämnd möjlighet att temporärt förvägra rivningslov också av kulturhistoriska och miljömässiga skäl. Man har därför i Stockholms innerstad utlagt ett generellt rivningsförbud som gäller till 1977. Undantag kan dock beviljas. I övrigt är den svenska byggnadslagstiftningen oftast ännu ej anpassad till bevarande och upprustning. Vi väntar emellertid en genomgripande reformerad byggnadslag inom en snar framtid. I vår byggnadsminneslag ställs mycket höga krav på kulturhistoriskt värde. Den är avsedd för de riksinträssanta monumenten och är i detta sammanhang av mindre intresse.

*Hörnhuset Birger Jarlsgatan—
Smålandsgatan. 1975*

Bostadshusen går att bo i också framdeles. Värre är det med industrialismens fabrikslokaler som under framför allt det sista decenniet övergivits av sina nyttjare. Ett meningsfullt bevarande av t ex de stora bryggerierna är problem som för närvarande livligt diskuteras i Stockholm. Det kanske mest imposanta av dem, Münchenbryggeriet, kommer att rivs för att bereda plats för nya bostäder.

Vi står nu alltså inför en period — delvis redan inledd — då en mycket stor del av det omoderna byggnadsbeståndet från 1800-talets andra hälft och 1900-talets början kommer att byggas om och moderniseras. För oss som kulturhistoriker med ett ansvar för framtiden gäller det att denna satsning inte förfelas ur kulturhistorisk synvinkel — att husen klarar operationen med bibehållen identitet.

.En förutsättning för att husen skall kunna leva vidare är att de kan användas — att någon vill bo i dem. Installering av sanitära förbättringar måste vi alltså acceptera, även om det innebär ingrepp i fastigheterna. Vi kan inte och vill inte återskapa den tid för vilken husen byggdes, med obekväma förhållanden, tjänstefolk och dass på gården. Vår uppgift i samband med ombyggnaden måste emellertid vara att söka tillse att moderniseringen sker på sådant sätt att byggnadernas arkitektoniska kvaliteter och identitet ges möjlighet att leva vidare. Kommunens tillämpade lägenhetsfördelningsnorm innebär, om den tillämpas fastighet för fastighet, mycket stora ingrepp i byggnaderna och kan därför ofta komma i konflikt med kulturhistoriska målsättningar. Undantag från normens tillämpning kan dock beviljas av kulturhistoriska skäl. Inredning av hög hantverksmässig kvalitet — som ingen idag skulle ha råd att framställa — kan ofta mycket väl bevaras, men i oförstånd rivs den alltför ofta bort. Installerandet av hissar och sopnedkast kan ofta ge upphov till konflikter med den kulturhistoriska målsättningen att bevara värdefulla intakta trapphus. Krav på brandsäkerhet och ljudisolering är andra punkter där kompromisser ibland måste göras. Tekniska problem i samband med ombyggnaden, materialval o s v skall jag i detta sammanhang inte gå in på.

Exteriörbehandlingen är kanske det allra viktigaste. Hela intrycket av stadsmiljön är beroende härav. För den sena 1800-tals-bebyggelsen med sin rika dekor är fasadrenoveringarna ibland problematiska, inte minst ekonomiskt. De ”hyvlade” fasaderna, där ett återställande ej alltid är möjligt är ett problem för sig.

Vi har haft en rush i fasadrenoveringar under de sista åren. Många gånger har dessa renoveringar utförts på ett sätt som vi har anledning att beklaga. Förutom att man ofta använt felaktiga material har respekten för den ursprungliga arkitekturen inte alltid varit så stor. Färgglädjen har däremot varit desto större. Men medvetandet om vikten av en arkitekturhistoriskt korrekt fasadbehand-

ling har starkt ökat under senare år och en antikvarisk rådgivning förekommer oftare.

Inredning av vindarna är ett annat problem eftersom det ofta kan medföra en inverkan på exteriören genom nya takkupor och takfönster. Kommunen vill i allmänhet inte motsätta sig att vindarna inreds eftersom det ofta är av betydelse för saneringsekonomin och också — inte minst — medger att fler hushåll kan få bostad i innerstaden.

För de värdefullare fastigheterna söker vi numera kontakt med fastighetsägaren på ett tidigt stadium före ombyggnad för att få tillfälle att framföra de kulturhistoriska aspekterna innan ombyggnadsprojekteringen genomförs och därmed föregripa kulturhistoriska misstag. Den alltmer planmässiga saneringen genom paketbeskedsverksamheten och bostadssaneringsprogrammen gör det också lättare att planera för de antikvariska insatserna. Formerna för arkitekturhistorikernas medverkan i saneringsprocessen utvecklas kontinuerligt. Jag hoppas att vi i Stockholm är på väg mot den integrerade bevarandeplanering som så många gånger — inte minst under byggnadsvårdsåret — framhållits som en eftersträvansvärd målsättning.